

वाचिकाभिनयः

टिप्पणी

प्रिय शिक्षार्थीनः, पूर्वपाठे भवता आङ्गिकाभिनयस्य विषये ज्ञातम्। अस्मिन् पाठे वयं वाचिका अभिनयस्य विस्तरेण चर्चा करिष्यामः।

आचार्यभरतेन चतुर्विधं अभिनयं वर्णितं, तेषु वाचिकाभिनय प्रधानं अभिनयं वर्तते। अस्य वाचिकाभिनयस्य माध्यमेन भारतीयनाट्यक्षेत्रे रसस्य काव्यस्य च दृष्टिः प्रधानतां प्राप्तवती अस्ति। सर्वाणि वाचिका-प्रवर्तनकार्यं अभिनेतुः संवादं प्रति केन्द्रितम् अस्ति। संवादिषु नटस्य मुखात् निर्गच्छन्तीनां ध्वनयः व्यवस्थितः समुचितः च प्रयोगः वाचिक-अभिनयस्य मूलम् अस्ति।

प्रथमदृष्ट्या मञ्चे संवादपाठः अतीव सुलभः इव दृश्यते। परन्तु यथा यथा नटः अभिनयस्य गभीरं गच्छति तथा तथा शरीरस्य प्रयोगस्य अपि च वाक्-प्रयोगस्य प्रति संवेदनशीलः भवति। कुशलः नटः स्वशरीरस्य स्वरस्य च सम्यक् निपुणतां प्राप्य एव पात्रस्य निर्माणं कर्तुं शक्नोति। देहं दृश्यं तु वाणी न दृश्यते श्रूयते तु। अस्य भौतिकः आकारः नास्ति अतः वाचिकाभिनयः अदृश्यशक्तिवत् कल्पनानां जीवन्तं कर्तुं महत्त्वपूर्णं साधनम् अस्ति। अभिनेता भवितुम् अतीव महत्त्वपूर्णं यत् सः स्वस्वरं सम्यक् जानाति। यदि सः स्वरं जानाति तर्हि एव तस्य नियन्त्रणं प्राप्य स्वविचाराः स्पष्टतया व्यक्तुं शक्नोति। एकः अभिनेता स्वस्य प्रसवशैल्या जनान् वाहयितुम् अपेक्षितः अस्ति। अतः यदि कश्चित् अभिनये सफलतां प्राप्तुम् इच्छति तर्हि नटः वाचिकाभिनय-कौशलस्य विषये विशेषं बलं दातव्यम् अस्मिन् पाठे वयं केवलं तानि वाचिकाविधनस्य युक्तीनां चर्चा करिष्यामः, येषां मुख्याधारः आचार्यभरतस्य नाट्यशास्त्रं भविष्यति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- वाचिकाभिनयस्य सामान्यपरिचयं जानन्ति;

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

- स्वरः, वर्णः, काकुः, अलंकारः, अंगस च विषये ज्ञात्वा तदनुसारं स्वयमेव अभिनयं कर्तुं शक्नुवन्ति; तथा
- चित्राभिनय-सामान्याभिनययोः वाचिकाभिनयस्य महत्त्वं ज्ञात्वा तदनुसारं स्वयमेव अभिनयं कर्तुं शक्नुवन्ति।

2.1 वाचिकाभिनयस्य सामान्यपरिचयः

नाट्यशास्त्रस्य १५ अध्यायतः १६ अध्यायपर्यन्तं आचार्यभरतेन मौखिक अभिनयस्य चर्चा कृता अस्ति। वस्तुतः वाचिका-अभिनयस्य सम्बन्धः नटस्य उक्तैः संवादैः, शब्दैः च भवति। यथा भवन्तः जानन्ति, संस्कृतनाटकानि काव्यशैल्या एव रच्यन्ते स्म। सर्वे संवादाः अपि अस्याः शैल्याः एव आसन्। श्लोकस्य कण्ठस्थीकरणमपि तुल्यकालिकरूपेण सुलभम् अस्ति। तीव्रभावानाम् अर्थानां च गभीरताम् अदातुम् अपि आवश्यकं यत् शब्दैः सह स्वरपरिवर्तनं भवितव्यं तेषु तालं च भवेत्। एतादृशे सति नटस्य स्वरस्य, शब्दैः सह सवारा परिवर्तनस्य, लयस्य प्रयोगस्य च ज्ञानमपि भवितुमर्हति।

संस्कृतविद्वांसः नाट्यं दृग्काव्यं अर्थात् द्रष्टव्यं काव्यमिति संज्ञां दत्तवन्तः। कविः कल्पनाबिम्बेभ्यः शब्दान् प्रदाति, नटः तान् शब्दान् कल्पनास्तरं प्रति नयन्ति। आचार्यभरतेन आङ्गिका अभिनयं कृत्वा वाचिकाविधानस्य विस्तृतविमर्शः कृतः अस्ति। दृश्यकाव्यस्य ध्वनिरूपविश्लेषणेन वाचिका-प्रवर्तनं आरब्धम् अस्ति। नाट्यशास्त्रस्य १५ अध्याये भारतेन वाचिकाविधानस्य चर्चा आरब्धा अस्ति।

आचार्य भरतः शब्देषु विशेषप्रयत्नाः कर्तुं निर्देशयति-

वाचि यत्रस्तु कर्तव्यो नाट्यस्यैषा तनुः स्मृता।
अग्नेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति।

-(नाट्यशास्त्र-१५/२)

अर्थात् कविना काव्यस्य निर्माणे नटस्य च प्रयोगे शब्दानां महती भूमिका भवति। यतो हि एते एव शब्दाः समग्रनाट्यप्रदर्शनस्य सत्त्वाभिनयस्य च सारार्थं व्यञ्जयन्ति। आङ्गिका-आहार्य-सात्विक-रूपाः केवलं वाचिका-विधाने सहायकाः इति वक्तुं किम्।

यदि वाचिकाविधानं दुर्बलं भवति तर्हि अन्यैः अभिनयैः सह नाटकप्रदर्शनं प्रभावी न भवितुम् अर्हति। वाचिका अभिनये शब्दाः यथा महत्त्वपूर्णाः। अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं यत् अभिनेतुः व्याकरणस्य सम्यक् ज्ञानं, नाटके प्रयुक्तायाः भाषायाः सम्यक् उच्चारणं च भवतु येन सः वाक्यस्य अर्थं प्रेक्षकाणां समीपं सम्यक् प्रसारयितुं शक्नोति। यस्मिन् भाषायां नाटकं भवति तस्य व्याकरणस्य पूर्णज्ञानं नटस्य भवेत्। यदि न जानाति तर्हि वाचिकाविधानं कर्तुं न शक्नुयात्।

वाचिकाभिनयः भाषा च

कस्यापि भाषायां उच्चारणस्य महत् महत्त्वम् अस्ति। उच्चारणद्वारा एव भाषायां स्वामित्वं प्राप्तुं शक्नुमः। सामान्यतया ये नटाः स्पष्टतया वक्तुं न शक्नुवन्ति ते अपि सम्यक् भाषां लिखितुं न शक्नुवन्ति इति दृश्यते। शिक्षिता अपि ते 'ष' 'श' इत्यादीनि शस, श्य इति 'ज' 'व' इति 'ब', 'क्ष' इति 'छ' इत्यादीनि गृहभाषा-अभ्यस्तत्वात् बहूनां शब्दानां सम्यक् उच्चारणं कर्तुं न शक्नुवन्ति।

१८-अध्याये आचार्यभरतेन प्राकृतग्रन्थं केन्द्रे स्थापयित्वा अभिनेतुः कृते भाषाप्रावधानस्य चर्चा कृता अस्ति। प्राकृतग्रन्थः किम्? यदा संस्कृतग्रन्थः संस्कारगुणानां हीनः भूत्वा परिणमति तदा प्राकृतग्रन्थः कथ्यते। नाट्यः प्रयुक्त भाषा चतुः प्रकार-

- अतिभाषा- देवगन द्वारा प्रयुक्तः
- आर्यभाषा- भूपाल द्वारा प्रयुक्तः
- जातीयभाषा- अनार्य-म्लेच्छा द्वारा प्रयुक्तः
- जातीयन्तरी- ग्राम-वनेषु निवसतां पशवः पक्षिणां च प्रयुक्तम्

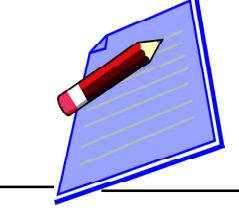
भरतेन अपि विस्तरेण व्याख्यातं यत् नाटके विविधपात्राणां कृते केषु अवसरेषु संस्कृतप्राकृतयोः प्रयोगः करणीयः।

किं अभिजातपात्रस्य निम्नवर्गस्य भाषा वक्तुं शक्यते? सम्भवति यत् आधुनिकनाट्यशास्त्रे एतादृशः पात्रः भवितुमर्हति, परन्तु नाट्यशास्त्रस्य शैलीसंरचना पात्रानुसारं भाषायाः (भाषिकव्यञ्जनस्य पद्धतिः) प्रयोगस्य समर्थनं करोति। यथा भरत, संस्कृतग्रन्थः धैरोद्धा, धैरललिता, धैरोदत्तः, धैर्प्रशान्तश्च वीराणां कृते प्रयुक्तः इति कथ्यते। तथा च नायकानां कृते प्राकृतग्रन्थस्य आवश्यकतायां प्रयोगं कर्तुं अपि निर्देशं दत्तवान् आचार्यभारतोऽपि नाटके अन्यपात्राणां भाषां विधीयते। यथा, ये पात्राः जैन भिक्षवः, ऋषयः, जुगलबन्दी वा सन्ति, ते प्राकृतग्रन्थस्य प्रयोगं कुर्वन्तु, यदि स्थितिः उत्पद्यते, राज्ञी, ग्रामवधुः शिल्पकारः इत्यादयः स्त्रीपात्राः अपि संस्कृतभाषायाः प्रयोगं कर्तुं शक्नुवन्ति, अप्सराणां कृते संवादाः संस्कृतभाषायां भवेयुः, किन्तु यदा यदि ते पृथिव्यां भ्रमन्ति तदा स्वाभाविकतया प्राकृतग्रन्थः स्थापनीयः।

भरतेन नाटके द्वौ प्रकारौ ग्रन्थस्य चर्चा कृता- संस्कृतं प्राकृतं च। सम्भवति यत् नाट्यशास्त्रस्य लेखनसमये संस्कृतप्राकृतयोः प्रचलनं स्यात्।

स्वराः

स्वराः ते ध्वनयः सन्ति ये लयं विना उत्पद्यन्ते। भरतमुनिः वाचिकाविधानस्य आरम्भे चतुर्दश टिप्पण्याः उल्लेखं कृतवन्तः। एते प्रायः ह्रस्वः दीर्घः च भवन्ति। वस्तुतः ह्रस्वा तानि टिप्पण्यानि

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

सन्ति येषां उत्पादने श्वासस्य अल्पभागः व्यय्यते, अधिकं च धीर्गे व्यय्यते। यथा अ, इ, उ च ए च ह्रस्वा आ, ई, ऊ ऐ च दीर्घः। वचिकाविधानारम्भे स्वरवर्गीकरणमेवं किमर्थम्? सम्भवतः भरतः स्वराः संचारस्य लघुतमं एककं मन्यते तथा च स्पष्टोच्चारणार्थं स्वराः संरचनां तस्य उच्चारणं च अवगन्तुं आवश्यकम्।

व्यञ्जनवर्णाः

व्यञ्जनाः तानि अक्षराणि सन्ति येषां उच्चारणं स्वररहितं न भवति। विसर्गस्य उच्चारणं कथं भवति? आचार्यभरतोऽपि तस्य निदानं व्याख्यायते। एकैकं वर्णं घोषाघोषं च विभज्य तेषां उच्चारणस्थानानि व्याख्यात- .

कण्ठात्- 'क, ख, ग, घ, न, अ, ह' इति अक्षराणि उच्चारयन्ति।

'च, छ, ज, झ, य, श' इति अक्षराणि तालुतः उच्चारयन्ति।

'ट, ठ, ड, ढ, ण, ऋ, र, ष' अक्षरा मुर्धातः उच्चारिताः।

'त, थ, द, ध, न, ल, स' इति अक्षराणि दन्तात् उच्चारयन्ति।

'प, फ, ब, भ, म' अक्षराणाम् औष्ठाद् उच्चारयन्ते।

स्पष्टतया सार्थकाक्षरसमूहाः मिलित्वा शब्दान् निर्मान्ति, सार्थकशब्दसमूहाः वाक्यानि च निर्मान्ति। एवं प्रकारेण पठनसंवादस्य द्वितीयैककस्य- विसर्गस्य उच्चारणविधिविषये विस्तरेण चर्चा करोति। अद्यत्वे अपि अभिनेतारः स्वस्य श्चोच्चारण-अभ्यासेऽस्व-व्यञ्जनानां सम्यक् उच्चारणं कर्तुं प्रयतन्ते एव।

शब्दः

भरतेन स्वरव्यञ्जनसंयोगस्य विषये च स्वरसन्धिः विभक्तिः संज्ञा क्रियापदः उपसर्गः निपातः तद्धितः समासः, नाम, धातुः इति च कथितम् अस्ति। तेषां एषः उल्लेखः शब्दनिहितार्थज्ञानार्थः। यदि नटः शब्दार्थं न जानाति तर्हि कथं तस्य धायनीशब्दस्य उच्चारणं कर्तुं शक्नुयात्।

पद्य

नाट्यशास्त्रं संवादं प्रति निर्देशयति इति निश्चितम् अत एव भरतः काव्यरचनाविषये कथयति। शब्दस्य स्वरूपविमर्शं कृत्वा भरतः शब्दसमूहात् निर्मितस्य छन्दस्य संरचनायाः विषये कथयति, तेषां भेदं च चर्चा करोति। 16 अध्याये- वृत्तविधाने भरतः नाटके छन्दानां प्रयोगविधिं व्याख्यायते तथा च 17 अध्याये श्लोकेभ्यः निर्मितवृत्तलक्षणयुक्तस्य काव्य-अलंकारविधानस्य उल्लेखं कुर्वन् काव्यनिहितं षट्त्रिंशत् लक्षणं व्याख्यायते। एतानि षट्त्रिंशत् लक्षणानि संचारस्य व्यवहारस्य अवगमनाय अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति। यथा- भूषण (यदा काव्यरचना गुणैः अलंकारैः च यथा

पुरुषस्य शरीरं अलङ्कृतं भवति), अक्षरसंघाट् (यदा विचित्रः अर्थः केनचित् स्लिष्टाक्षरैः अभिव्यक्तः भवति), शोभा (यदा नूतनः इष्टः अर्थः भवति व्यज्यते सिद्धयमानं वा सिद्धरूपेण अज्ञातविषयं व्याख्यातुं वा), उदाहरणः (सदृशवाक्यद्वयेन एकार्थस्य प्रकाशनं भवति), हेतुः (लघुवाक्यानां चतुरायेन इष्टं सिद्धयति), संशया (यदा विचारप्रधानतायाः कारणात् समग्रं अर्थं न ज्ञात्वा वाक्यस्य समाप्तिः भवति), दृष्टान्त (यदा विषयः कारणानि वा उदाहरणानि वा दत्त्वा मनोरञ्जकरूपेण समर्थितः भवति)। नटस्य कृते काव्यसंवादानां लक्षणं ज्ञातुं आवश्यकं, तदा एव संवादिषु निहितं अर्थं प्रकाशयितुं शक्नुयात्।

अद्यतनपर्यावरणे यदि वयं वाचिकाविधानस्य सन्दर्भे भरतस्य निर्देशान् पश्यामः तर्हि नाटकेषु गद्यप्रकृतिं काव्यप्रकृतिं च पश्यामः। एतादृशे सति यदि गद्यं भवति तर्हि नटस्य गद्यविधानविषये ज्ञानं भवेत्। नटः वाक्यसंरचना तस्मिन् निहितार्थं च प्रकाशयितुं प्रयतेत्।

अलंकारः

अलङ्काराः काव्ये विशेषतया प्रयुज्यन्ते। अलङ्कारस्य अर्थः अस्ति आडम्बरपूर्णः वचनस्य मार्गः। नाट्यशास्त्रस्य नाटकीयः अभिनयः शैलीगतः अस्ति यत् वयं शैलीकृतरूपम् इति वक्तुं शक्नुमः। एतादृशे परिस्थितौ संचारः कथं सरलः भवेत्? संवादप्रसवस्य शैलीगतव्यवहाराय काव्यात्मकानां अलङ्कारस्य विशेषा भूमिका भवति। आचार्य भरतेन तेषां संख्या ४ खण्डपमा, रूपकं, दीपकं, यमकं च दत्तम् अस्ति।

1. उपमा

उपमे द्वयोः पदार्थयोः गुणाः प्रकृतिः वा दृश्यवस्तुना सह तुलना भवति। यथा – तव मुखं चन्द्रवत्।

2. रूपक

रूपक इति यत् भिन्नविषयशब्दानां एकस्मिन् वाक्ये संयोगः भवति। यथा तत्र हंसैः सरसः, पुष्पवृक्षाः, भृङ्गैः सह पद्मः, सभाभिः सह उद्यानानि च सर्वदा सुन्दरं तिष्ठति।

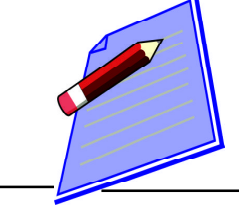
3. यमक

यत्र शब्दाः पुनः पुनः पुनः पुनः भवन्ति परन्तु तेषां अर्थः प्रतिवारं भिन्नः भवति।

4. श्लेष

एकेन शब्देन अनेकार्थाः सम्बद्धाः यस्मिन्।

एतानि अलङ्काराः न केवलं काव्यरचने प्रयुक्तानि अपितु पठनशैली अपि निर्धारयन्ति।

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

पाठगत-प्रश्नाः 2.1

1. वाचिकाविधानेन किं अवगच्छसि?
2. भाषायां कथं स्वामित्वं प्राप्तुं शक्यते?
3. नाट्यशास्त्रे भाषायाः कस्मिन् अध्याये चर्चा कृता अस्ति?
4. भरतस्य मते नाटके काः चत्वारि भाषाः प्रयुक्ताः?
5. भरतस्य मते कति प्रकाराः ग्रन्थाः सन्ति?
6. स्वरा किम्?
7. विसर्गेण किम् अभिप्रेतम्?
8. शब्दः किम्?
9. आचार्यभरतेन कस्मिन् अध्याये छन्दानां चर्चा कृता?
10. अलंकारस्य कः अर्थः?

2.2 षडङ्गपरिचयः - ग्रन्थस्य गुणाः

यदा कश्चन नटः पाठप्रक्रियायाः माध्यमेन गच्छति तदा तस्य संवादिषु केचन विशेषगुणाः भवन्ति। गुणाः किम् ? भरतः ग्रन्थस्य गुणानां (गुणानां) स्वरूपस्य च चर्चा आरभते। तेषां संख्या षड्- (1) स्वरा, (2) स्थान, (3) वर्ण, (4) काकु, (5) अलंकार तथा (6) अङ्ग। वाचिका-अभिनय-प्रवीणतां प्राप्तुं नटः निरन्तर-प्रशिक्षणं कृत्वा एतेषु षट्-तत्त्वेषु निपुणतां प्राप्तुं शक्नोति।

स्वराः

पाठस्वरस्य अर्थात् नट इत्यस्य पाठः एतेषां षट् युक्तीनां अधीनः भवति। एतेषां तकनीकानां उपयोगेन नाटकीयसंवादः अधिकं प्रभावी, संवादात्मकः च भवति। स्वरसङ्ख्या सप्त-

1. षड्जः (सा)
2. ऋषभः (रे)
3. गान्धारः (गा)

4. मध्यमः (मा)
5. पञ्चमः (प)
6. धैवतः (ध)
7. निषादः (नि)

एतानि टिप्पण्यानि रसानुसारेण अनुकूलपरिस्थितौ च प्रयोक्तव्यानि। मध्यं पञ्चमं च क्रमशः शृङ्गारहास्यौ, करुणौ गान्धारनिषादौ, भयानके बिभत्सु च धैवतौ च प्रयोक्तव्या।

स्थानम्

स्वराणां त्रीणि स्थानानि सन्ति ख उरस्थला, कण्ठः, शिर्षः (वक्षः, कण्ठः, शिरः च)। एतानि युक्तयः तेषां अभ्यासाय स्वीकुर्वितुं शक्यन्ते- यदा अतिदूरे स्थितः व्यक्तिः आहूयते तदा स्वरस्य उच्चारणस्थानं शिर्षः (शिरः) भवेत्, दूरस्थः व्यक्तिः उच्चारितेन स्वरेण आह्वानं कर्तव्यः कण्ठस्थानात् समीपस्थं च उरुस्थलस्थानात् आह्वयेत्।

वर्णः

उच्चारणीयः पाठः चतुः अक्षरैः युक्तः - उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः, कम्पितः च। वर्णः भाषायाः स्वरगुणान् वा गीतात्मकं स्वरं वा निर्दिशति। हास्ये शृङ्गारे च उच्चोदात्तस्वरः भवितव्यः, वीररौद्रे च अद्भूतरसे च उदात्तः वेपमानः च भवेत्, कम्पितायां करुणायां वात्सल्ये भयानके च कम्पितस्वरः भवेत्। इत् अर्थः भावानां कृते अस्ति। अस्य कृते कृतेषु मुख्याभ्यासेषु अभिनेतारं भिन्नभिन्नव्यञ्जनैः वक्तुं प्रार्थयितुं शक्यते।

काकुः

काकुः पाठस्य महत्त्वपूर्णः तत्त्वः यतः एतेन स्वरविविधतायाः माध्यमेन पठने विविधता आनयति, वाक्यं च नूतनं अर्थं प्राप्नोति। तस्य द्वे प्रकारेण साकङ्क्षः निराकङ्क्षः च। यदि उच्चारणसमये वाक्यस्य अर्थः पूर्णतया न प्रकाशितः, कण्ठवक्षः स्थलक्षेत्रात् च ध्वनिः उत्पन्नः भवति, यः तारस्वरेण आरभ्य मण्डस्वरेण समाप्तः भवति, तर्हि साकङ्क्षा काकु इत्युच्यते। एतेषु वर्णा अलंकारा अपूर्णा भवन्ति। निराङ्काक्षाः तानि उच्यन्ते येषु वाक्यस्य पूर्णार्थः तस्य उच्चारणे प्रकाशयते, मन्द्रात् तारपर्यन्तं स्वराः योजना भवति। एतेषु वर्णा अलमाकारः सम्पूर्णतया वर्तन्ते। मुख्यतया स्वराणां उतार-चढावैः अर्थात् स्वरस्वरेण सह सम्बद्धः अस्ति।

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

अलंकारः

आचार्यभारतेन षट् ग्रन्थालङ्काराः विचारिताः। ते यथा- (१) उच्छ, (२) दीप्त, (३) मन्द्र, (४) नीच, (५) द्रुत तथा (६) विलम्बित। तेषां अनुप्रयोगविषये निर्देशं दत्त्वा सः कथयति यत् काकुस्वरं भिन्न-भिन्न-रस-भावानुसारं उच्चं, उज्ज्वलं, द्रुतं च स्थापयितव्यम् इति। अधुना तेषां विषये ज्ञास्यामः-

1. उच्च- अयं स्वरः मध्यमभागात् उत्पन्नः भवति, शतारस्वरस्य अपेक्षया उच्चतरस्वरस्य भवति। दूरस्थेन सह संभाषणं कुर्वन्, परस्परं प्रति-उत्तरं, दूरस्थं जनं आह्वयन्, दुःखे, बाधके च, वाचिक-अभिनयस्य 'उच्च' अलङ्कारः भवेत्।
2. गभीर- गभीरस्वरः मूर्धाद् उत्पन्नः किञ्चित् उच्चैः स्वरेण उच्चारितः भवति। अयं अलङ्कारः प्रायः आक्रमणे, युद्धे, कलहे, विवादे, कठिनकर्षणे, क्रोधे, शौर्ये, दम्भे, तीक्ष्णे अशिष्टे वा उत्तरे, ताडने, रोदने च प्रयोक्तव्याः।
3. मन्द्रा- इयं स्वरः वक्षःस्थलात् उत्पद्यते। प्रायः अपराधबोधः, संशयः, चिन्ता, विनयः, व्याधिः, शस्त्रेभ्यः गहनव्रणाः, अचेतनाः, गहनार्थयुक्ताः शब्दाः वा व्यञ्जयितुं योजना भवति।
4. नीच - इदमपि वक्षःस्थलात् उत्पद्यते, अतीव मृदुस्वरः च अस्ति। प्रायः स्वाभाविकसंवादे, व्याधिषु, श्रान्तेषु, दुःखे, पतने, अचेतनेषु च अस्य उपयोगः भवति।
5. द्रुत- कण्ठात् एषः शब्दः जायते। एतत् स्त्रियः बालकानां सान्त्वने वा मौनीकरणे वा प्रियप्रस्तावस्य निराकरणे, भयज्वर-आवेग-गुह्य-आवश्यक-कार्य-कथने च योजनां कुर्यात्।
6. विलम्बित- विलम्बित स्वरः कण्ठात् उच्चारितः भवति, किञ्चित् मन्द्ररूपः भवति। अलङ्कारः, वादविवादः, विचारः, विचित्रं वचनं, लज्जा, चिन्ता, आश्चर्यं, दोषं, आलोचनं वा इत्यादिषु प्रायः एतस्य अलङ्कारस्य उपयोगः करणीयः।

अंगाः

अन्ते उच्चारणस्य षट् भागानां चर्चा भवति- (1) विच्छेदः, (2) अर्पणः, (3) विसर्गः, (4) अनुबन्धः, (5) दीपनः, (6) प्रशमनः च। विच्छेदाकारणात् भङ्गः, लीला वा सौकुमार्या वा पूर्णः शब्दावलीपाठः 'अर्पण', वाक्यं सम्पन्नं श्विसर्गश्, द्वयोः वा अधिकयोः श्लोकयोः मध्ये न भङ्गं कृत्वा श्वासं न भङ्गं विना वक्तुं श्नुबन्धः इति स्वरः यः उच्चैः वर्धते त्रयोऽपि स्थानेषु उच्चारणानन्तरं स्वरितः 'दीपन' इति कथ्यते, उच्चैः स्वराणां क्रमेण परिवर्तनं विना अधः आनयन् 'प्रशमन' इति कथ्यते। एतेषां पाठस्य अलंकाराणां प्रयोगेन पठने विशेषः प्रभावः सौन्दर्यं च जायते। अस्य कृते अभिनेतृणां परिचयः एतेषां षट्भागानां परिचयः सुधारात्मकप्रक्रियायाः माध्यमेन कर्तुं शक्यते।

टिप्पणी

आचार्यभरतेन विरामविषये अपि चर्चा कृता अस्ति। अर्थान्ते वा परिस्थित्या वा आश्रित इति वदन्ति। एते विरामाः अर्थान् स्पष्टयन्ति। नाटकनिर्देशकाः वाचिकाप्रवर्तने 'विराम' इत्यत्र सर्वदा ध्यानं दातव्यं यतोहि अभिनयः वाच्यशब्दानां अर्थे आश्रितः भवति। अस्य कृते अलंकारैः सह हस्तगतिः अपि विधीयन्ते। यथा रौद्रे वीररसे च हस्ताः शस्त्रप्रहारे व्यस्ताः भवन्ति। बिभत्से रसस्य घृणितं दृष्ट्वा हस्ताः संकुचन्ति। एतादृशे सति अलंकारैः विरामचिह्नैः च अर्थः स्पष्टः कर्तुं शक्यते। श्लोके अर्थात् पाठे स्थापिताः विरामाः, अर्थस्य अन्ते वा निःश्वासं ग्रहीतुं वा स्थापिताः भवन्ति। अतः नटः समुचितस्थाने विरामं कृत्वा निःश्वासं गृहणीयात्। आवश्यकतानुसारं रसस्य भावनानां च कृते श्लोके एकादशाधिकं विरामं स्थापयितुं शक्यते। मञ्चे अर्थं प्रसारयितुं चतुराः अभिनेतारः क्रमं परिवर्त्य विरामं कर्तुं शक्नुवन्ति।

यः पाठः नटः पठति सः अशुद्धशब्दैः न समाहितः भवेत्। नियतविरामादन्यत्र चिरकालं विरामं कृत्वा विनयस्थितौ उच्चैः वदन् अर्थविरुद्धम्। आचार्यभरतस्य कथनमस्ति यत् नाट्यकलाकारः निर्देशकाः वा पाठसंवादान् स्वर-कला-ताल-ताल-सहितं सम्यक् रूपेण स्थापयेयुः।

पाठगत-प्रश्नाः 2.2

1. पाठस्य गुणाः के सन्ति?
2. स्वरसङ्ख्या का भवति?
3. स्वराणां उत्पत्तिस्थानानि कानि सन्ति?
4. भरतस्य मते ग्रन्थे के वर्णाः सन्ति?
5. काकुः इत्यनेन किम् अभिप्रेतम्?
6. काकुः भेदः किम्?
7. उच्चारणस्य के के भागाः सन्ति?

2.3 चित्राभिनयस्य निष्पादने वाचिकाभिनयम्

आचार्यभरतेन चित्राभिनयस्य सन्दर्भे वाचिकाप्रवर्तनस्य उल्लेखः अपि कृतः अस्ति, यस्य अन्तर्गतं आकाशभाषितस्य, स्वगतस्य, अपवारीतस्य, जनान्तिकस्य च चर्चा कृतवान्। दूरतः वा कस्यचित् पात्रप्रवेशरहितस्य वा परोक्षतया वा यः संभाषणं भवति तत् 'आकाशभाषितम्' इति कथ्यते। आत्मनः प्रति ये शब्दाः उक्ताः ते 'स्वगताः' इति, हृदये गोपनीयं कृत्वा ये शब्दाः उच्यन्ते ते 'आत्मगता' इति कथ्यन्ते, केनचित् गोपनीयभावेन सम्बद्धानां शब्दानां संभाषणं च 'अपवारितम्' इति कथ्यते। तथा च यदा समीपस्थं व्यक्तिं प्रति अप्रत्याशितरूपेण किमपि

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

कथयितुं न प्रयोजनं भवति तदा अन्येन सह कृतं संभाषणं 'जनन्तिका' इति उच्यते। तदनन्तरं तेषां प्रयोगविधिं व्याख्यातवान्। भरतः कथयति यत् ये शब्दाः कोलाहलेन, क्रोधेन, कम्पेन च वदन्ति, ते 'पुनरुक्त' इति। एतेषु सति उक्तं वचनं द्वित्रिं वा पुनः पुनः। यदि नाटके केचन शब्दाः विकृताः अपूर्णाः वा सन्ति तर्हि तेषां अभिनयः यथा पात्रस्य आसनेन, हावभावेन च न कर्तव्यः। स्वप्नावस्थायां शरीरगत्या वा हस्तप्रयोगेन वा न प्रदर्शयेत् किन्तु केवलं निद्रायां उक्तवाक्यैः एव प्रदर्शयेत्। अस्मिन् सति वाक्यानि मृदुस्वरेण, पूर्वघटनास्मरणेन च व्यञ्जित-गुप्त-पुनरावृत्ति-शब्देषु कर्तव्यानि। वृद्धस्य वाक्ये गुर्गुरध्वनिः, अक्षराणि च न भवन्ति इति योजना कर्तव्या। बालसंवादेषु मन्दशब्दाः, अपूर्णशब्दाः च वर्जनीयाः। मृत्योः समये सुप्तसंवादाः योजनाः करणीयाः ये शिथिलाः, गुरुः, नीचवर्णयुक्ताः च भवेयुः, कण्ठे खरखरः, व्यत्ययेन हिचकी, हिचकी, श्वसनगतिः च भवेयुः।

2.4 सामान्यभिनयस्य निष्पादने वाचिकाभिनयः

सामान्याभिनयप्रसङ्गेऽपि नाट्यकथायां संवादार्थं प्रयुक्ताः भाव-रसयुक्ताः द्वादश मार्गाः वाचिकाभिनयस्य व्याख्याताः। एते सन्ति-

1. आलापः (कस्मैचित् वदन्)
2. प्रलापः (असम्बद्धानां निरर्थकवाक्यानां प्रयोगः)
3. विलापः (दुःखदवस्थायां उत्पन्नं वाक्)
4. अनुलापः (एकमेव वस्तु पुनः पुनः पुनरावृत्तिः)
5. सन्ल्लापः (कथनप्रतिबिम्बयुक्तः संभाषणम्)
6. अपलापः (पूर्वोक्तशब्दकोशस्य अन्यार्थे योजना)
7. सन्देशः (एतत् वदतु- तादृशानि वाक्यानि)
8. अतिदेशः (मया उक्तं यत् भवता उक्तम्- अस्मिन् अर्थे सम्मतवाक्यम्)
9. निर्देशः (इदं वदामि- तादृशानि वाक्यानि)
10. व्यपदेशः (किञ्चित् बहाने उक्तम्)
11. उपदेशः (एतत् कृत्वा एतत् गृह्यताम्- एतादृशानि वाक्यानि)
12. अपदेशः (अन्यस्य वचनं उद्धृत्य स्वस्य वचनं व्यक्तं कर्तुं)।

वाचिकाभिनयः

एवं नाट्यशास्त्रे वाचिकाविधानस्य अन्तर्गतं आचार्यभरतेन दत्ताः निर्देशाः अभिनेतुः कृते अतीव महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। काव्यस्य रचनां केन्द्रे स्थापयित्वा तानि निर्देशानि दत्तानि अपि सर्वशैल्याः बहवः तत्त्वानि समानरूपेण दृश्यन्ते। आधुनिकप्रशिक्षणव्यवस्थायाः शब्दाः यथा शब्दप्रतिष्ठा, स्वर-विन्यासः, पाठ-तालः, विरामः, कथनविधिः, स्वरः, उच्चौः, प्रक्षेपणः, स्वरः इत्यादयः शब्दाः भरतस्य वाचिका-अभिनयस्य वर्णने समाविष्टाः सन्ति। अद्यत्वे 'वाक्-स्वर'-प्रशिक्षणे आधुनिकदृष्टिकोणेन नाट्यशास्त्रं द्रष्टुं शक्यते।

पाठगत-प्रश्नाः 2.3

1. आकाशभाषित इति किम्?
2. स्वगतम् इति किम्?
3. अपवारितः इति किम्?
4. जनन्तिका किम्?
5. भाव-रस-सम्बद्धानां वाचिक-विधानस्य कति प्रकाराः सन्ति?

किं त्वया ज्ञातम्

- आचार्य भरतेन स्वस्य नाट्यशास्त्रे ग्रन्थे चतुर्विध अभिनयस्य अन्तर्गतं वाचिकाविधानस्य चर्चा कृता अस्ति।
- नाट्यशास्त्रस्य १५ अध्याये भारतेन वाचिकाविधानस्य चर्चा आरब्धा अस्ति।
- वाचिका-अभिनयस्य सम्बन्धः अभिनेत्रेण उक्तैः संवादैः सह भवति ।
- वाचिकाविधाने भरतः शब्दान् महत्त्वपूर्णान् मन्यते। नाटके प्रयुक्तायाः भाषायाः व्याकरणस्य सम्यक् उच्चारणस्य च अभिनेतुः सुज्ञानं भवतु इति अतीव महत्त्वपूर्णं येन वाक्यस्य अर्थं प्रेक्षकाणां समीपं सम्यक् प्रसारयितुं शक्यते।
- नाटके प्रयुक्तभाषा चतुःप्रकाराः - अतिभाषा (देवैः प्रयुक्ताः), आर्यभाषा (भूपालैः प्रयुक्ताः), जातिभाषा (अआर्यैः म्लेच्छैः च प्रयुक्ताः) तथा जातीयन्तरी (ग्रामेषु निवसतां पशुपक्षिभिः प्रयुक्ताः) व्याख्याता वनानि च)। भारतेन अपि विस्तरेण व्याख्यातं यत् केषु अवसरेषु नाटकस्य विविधपात्राणां कृते संस्कृतप्राकृतयोः प्रयोगः करणीयः।

माड्यूल-7

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

- ग्रन्थस्य गुणानां (गुणानां) रूपाणां च संख्या षट् ख्र स्वरः, स्थानः, वर्णः, काकुः, अलंकारः, अङ्गः च।
- काकुः पाठस्य महत्त्वपूर्णः तत्त्वः अस्ति यतोहि एतस्य माध्यमेन स्वरविविधतायाः माध्यमेन पठने विविधता आनयति तथा च वाक्यं नूतनं अर्थं प्राप्नोति।
- आचार्य भरतेन चित्राभिनयस्य सन्दर्भे वाचिकाविधानस्य अपि उल्लेखः कृतः अस्ति, यस्य अन्तर्गतं सः आकाशभाषितस्य, स्वगतस्य, अपवारीतस्य, जनन्तिकास्य च चर्चा करोति।

पाठांत-प्रश्नाः

व्यावहारिकपरीक्षाणां कृते आदर्शप्रश्नाः

1. वाचिकाविधाने भाषायाः किं महत्त्वम्? भरतस्य मते अभिजातचरित्रस्य पात्रं प्रदर्शयन्ते सति कस्य भाषायाः प्रयोगः करिष्यसि?
2. अभिनये स्वराणां किं महत्त्वम्?
3. ककुः ग्रन्थस्य महत्त्वपूर्णः सारः किमर्थम्? वाचिका अभिनय निष्पादने साकांक्ष काकुः प्रवर्तयितुं प्रयतस्व?
4. चित्राभिनयस्य सन्दर्भे वाचिकाविधानस्य का भूमिका अस्ति? आकाशभाषितं कुरु यथा भरतेन प्रकीर्तितम्।
5. यथा वर्णितं तथा अध्याये वर्णितं अनुलपं प्रवर्तयितुं शिक्षार्थीन अपेक्षितम्?

पाठप्रश्नानां उत्तराणि

2.1

1. वाचिका-अभिनयस्य सम्बन्धः नटेन उक्तैः संवादैः, शब्दैः च भवति।
2. उच्चारणस्य सम्यक् मार्गं ज्ञात्वा भाषायाः नियन्त्रणं प्राप्तुं शक्यते।
3. १८ अध्याये आचार्यभारतेन भाषाविधानस्य चर्चा कृता अस्ति।
4. अतिभाषा, आर्यभाषा, जातिभाषा, जातीयन्तरी।

5. द्वे प्रकारे- संस्कृतं प्राकृतं च।
6. स्वरा ते ध्वनयः सन्ति ये लयं विना उत्पद्यन्ते।
7. व्यञ्जनानि तानि अक्षराणि सन्ति येषां उच्चारणं स्वररहितं न भवति।
8. भारतेन स्वरव्यञ्जनसंयोगेन स्वरसन्धिविभक्तिसंज्ञा क्रियापदोपसर्गतद्धितसमसनामधतुप्रयोगेन च शब्दनिर्माणं व्याख्यातम्।
9. अध्याय-16 वृत्तिविधौ भारतेन छन्दानां प्रयोगस्य चर्चा कृता अस्ति।
10. अलङ्कारस्य अर्थः आडम्बरपूर्णः वचनस्य मार्गः।

2.2

1. स्वरास्थानवर्णवर्णा काकु अलंकाराङ्गा च।
2. स्वरसङ्ख्या सप्त- षडजः, ऋषभः, गान्धारः, मध्यमः, पञ्चमा, धैवतः, निषादः च।
3. स्वराणां त्रीणि स्थानानि सन्ति ख उरुस्थला, कण्ठः, शीर्षः च।
4. पाठे चत्वारः वर्णाः सन्ति ख उदत्तः, अनुदत्तः, स्वरितः, कम्पितः च। वर्णः भाषायाः स्वरगुणान् वा गीतात्मकं स्वरं वा निर्दिशति।
5. काकुः पाठस्य महत्त्वपूर्णः तत्त्वः यतः एतेन स्वरविविधतायाः माध्यमेन पठने विविधता आनयति तथा च वाक्यं नूतनं अर्थं प्राप्नोति।
6. काकुः द्विविधः - साकांक्ष निरकांक्षः ।
7. उच्चारणस्य षट् भागानां चर्चा भवति - विच्छेदः, अरपनः, विसर्गः, अनुबन्धः, दीपनः, प्रशमनः च।

2.3

1. दूरतः वा कस्यचित् पात्रप्रविष्टेः विना वा परोक्षतया वा यः संभाषणं भवति तत् 'आकाशभाषितम्' इति कथ्यते।
2. यदात्मनोक्तं तत् वचनम्।
3. केनचित् गोपनीयभावेन सम्बद्धानां शब्दानां संभाषणं 'अपवृतम्' इति कथ्यते।

टिप्पणी

अभिनयस्य प्रकाराः
प्रायोगिकपक्षः

टिप्पणी

4. यदा अप्रत्याशितरूपेण समीपस्थं व्यक्तिं प्रति किमपि वक्तव्यं भवति तदा अन्येन सह कृतं संभाषणं 'जनन्तिका' इति कथ्यते।
5. आलापः प्रलापः विलापः अनुलापः सन्ल्लापः अपलापः संदेशः अतिदेशः निर्देशः व्यपदेशः उपदेशः अपदेशः च।